

УДК 348:930.1(091)

В. А. Санжаровздобувач кафедри публічно-правових дисциплін
Університету сучасних знань

ГРАЦІАН І ЙОГО ТВІР «ЗГОДА РОЗБІЖНИХ КАНОНІВ»: ЮРИДИЧНИЙ РЕНЕСАНС В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У XII СТОЛІТТІ І КАНОНІЧНЕ ПРАВО

Стаття присвячена аналізу сучасного стану вивчення особистості Граціана та його твору, основних етапів композиції тексту «Згоди розбіжних канонів». Граціан був першим каноністом, який викладав канонічне право в академічному середовищі, майже напевно в Болоньї. Щодо життя Граціана, дослідники змушені спиратися на припущення, оскільки більшість традиційних уявлень стосовно його біографії походять із XIII ст. або навіть пізніше. Викликають сумніви його місце народження, чернецтво або священство, наявність єпископського сану, період викладання в Болонському університеті тощо. Якщо «батько канонічного права» і був єпископом, то протягом дуже короткого періоду. Можна стверджувати, що викладацька діяльність і єпископське служіння не сприяли визнанню Граціана сучасниками. Скупі особистісні відомості є доказом того, що ні за життя, ні після смерті він не користувався славою та авторитетом.

Зовсім інша судьба чекала на головний твір Граціана – один з найбільш копійованих рукописів доби Середньовіччя. Констатовано, що Граціанова «Згода розбіжних канонів» є своєрідним підсумком розвитку права християнської Церкви за перші одинадцять століть її існування. Зміст і методологія трактату Граціана сформували ядро західної правової традиції. Відзначено, що твір Граціана вирізняється з ранніх канонічних збірників розлогими коментарями (дікта), в деяких випадках вони перетворилися на невеликі трактати. Завдяки цим коментарям робота набула характеристик підручника, забезпеченого безліччю джерел. Перехресні посилання в коментарях на інші частини «Декрету» показують, що він від початку задумувався як єдиний твір. На думку автора, помітна залежність коментарів Граціана від Біблії засвідчує, що він мав сформований християнський світогляд, був глибоко проникнутим у теологію. Зроблено висновок, що діалектична аргументація Граціана в його коментарях дає можливість говорити про нову юридичну науку з XII століття.

Ключові слова: канонічне право, Корпус канонічного права, Граціан, Декрет, XII століття, відродження права.

Постановка проблеми. Граціан цілком доречно розглядається як батько дисципліни канонічного права. З ім'ям майстра (магістра) Граціана пов'язують збірку латинських джерел канонічного права XII ст. У цій збірці, остаточній і авторитетній протягом багатьох століть, систематично впорядковано юридичні тексти, що датуються від ранньої церкви до XII ст., ці тексти обговорюються та аналізуються через дікта (коментарі) Граціана, в яких він інтерпретував суперечності всередині джерел і привів їх у певну структурну відповідність. Своїми дікта Граціан продемонстрував, що канонічне право церкви є гармонійним і цілісним. Його мета також виражена в оригінальній назві компіляції, «Concordia discordantium canonum» («Згода розбіжних канонів»), а не «Concordantia». Ця назва з'являється на початку рукописної

традиції і цілком могла бути придумана самим Граціаном. Назва «Decreta» (змінена пізнішими юристами на «Decretum») для роботи Граціана також дуже рання і датується приблизно 1144 р. Трактат Граціана з канонічного права є важливим складником відродження права, юриспруденційного ренесансу в XII ст. Вивчення, коментування, тлумачення твору Граціана розпочалися відразу після створення, він стає підручником канонічного права в університетах Західної Європи. Після майже тисячолітньої традиції вивчення у істориків права все ще залишаються питання і щодо особистості автора, і щодо етапів створення, використаних джерел, принципів організації матеріалу і багатьох положень Граціанового трактату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню біографії, творчості, рукописної тра-

диції, тексту твору Граціана та окремих проблем, що він в собі містить присвячені роботи багатьох істориків канонічного права С. Кюттнера [1], Д. Нунана [2], К. Месіні [3], Р. Меца [4], Е. де Леона [5], П. Ландау [6], А. Вінрота [7], Г. Мурано [8]. А. Вінрот виявив оригінальну початкову версію «Декрету», яка багато в чому відрізняється від остаточної [9]. Це дозволило повернутися до проблеми стадіальності створення «Декрету» та еволюції методи та поглядів Граціана з новими доказами і аргументами.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз сучасного стану вивчення особистості Граціана та його твору, основних концепцій стосовно етапів композиції тексту «Декрету», особливостей складу юридичного трактату та проблем пов'язаних з його вивченням.

Виклад основного матеріалу. Близько 1140 р. Граціанів «Декрет» швидко поширився по всій Європі і зарекомендував себе спочатку в Болоньї, а невдовзі потім і в інших університетах як авторитетний підручник для викладання канонічного права. «Декрет» Граціана – один із середньовічних творів, які найчастіше копіювали, відомі більш ніж 600 більш-менш повних рукописних копій та незліченна кількість фрагментів. Згідно з сучасними визначеннями, юридична колекція Граціана розглядається як «приватний твір», оскільки ніколи не була офіційно затверджена папою римським; його передбачуване підтвердження папою Євгенієм III (1145-1153) у Толентіно є легендою.

Щодо життя Граціана [1; 3; 4; 5], по суті, залишаються лише припущення, оскільки більшість традиційних уявлень стосовно його біографії походять із XIII ст. або навіть пізніше. Його місце народження викликає сумніви, оскільки традиція народження в К'юзі не підтверджується. У XIII ст. Орв'єто (Бонкомпаньо «*Rhetorica novissima*») і К'юзі (Мартін Троппау «*Хронікон*») згадуються як місця народження; нарешті, у XIV ст. згадується село Каррарія поблизу Фікулле (Джованні Колонна «*De viris illustribus*»). Оскільки Каррарія знаходиться неподалік від К'юзі та Орв'єто, останнє сповіщення може справді вказати справжнє місце народження (як припустив Е. Секкель в 1900 р.) [6, с. 23]. Часте твердження, що він був камальдольським ченцем у домі св. Фелікс і Набор у Болоньї спирається, що стосується камальдольської частини, на традицію, яка виникла лише у XVIII ст., вона сходиться до періоду близько 1265 р. і ненадійного болонського глосатора Одофредо [2, с. 148;

8, с. 73, сн. 48]. Нарешті, немає впевненості в питанні про єпископський сан Граціана. Абат Мон-Сен-Мішель Роберт де Торіньї (1110-1186), на думку П. Ландау, безумовно, зробив помилку у своєму «Хроніконі», складеному між 1162 і 1184 рр., коли описав Граціана як єпископа К'юзі (редактор хроніки висловлював сумнів щодо приналежності уривка про Граціана Робертіві) [6, с. 23]. Д. Нунан дотримується протилежної точки зору [2, с. 153-154]. Реєстри діоцеза К'юзі цієї доби не збереглися, тому доводиться використовувати непрямі джерела.

Ім'я Граціан, «*Gratianus*» – єдине ім'я, дане компілятору «*Decretum*» у найперших записах. В нью-йоркському 9 виданні 1880 року «Британської енциклопедії» Граціану довелося побувати Франціском; в 1909 р. в нью-йоркському виданні «Католицької енциклопедії» Граціана іменували Іоанном, але підтвердженнь подібні спроби не знайшли. Саме ім'я Граціан використовують перші свідчення в декретистських коментарях разом із вченим титулом «магістр» («*Summa*» Сікардо да Кремона і «*Summa Parisiensis*» починаються словами «*Magister Gratianus*»), так що можна зробити висновок, що Граціан постійно працював як вчитель права. Болонський декретист Сімоні да Бізіньяно, що викладав у сімдесятих роках, часто називав себе учнем Граціана. Високорозвинений юридичний метод у «Декреті», а також поетапна рецепція багатьох текстів римського права, робить дуже вірогідним, що Граціан писав у Болоньї і що він був викладачем канонічного права у цьому місті [1; 6].

У своїй «*Summa*» каноніст Угуччо стверджує, що твір Граціана було створено в той час, коли Якопо да Болонья викладав цивільне право, а Роландо ді Райнуччі Бандінелли (пізніше папа Олександр III) викладав теологію в Болоньї. Це додатковий аргумент на користь того, що сам Граціан був вчителем у Болоньї. Період викладацької діяльності Граціана, згідно сучасним уявленням: близько 1125/1135-1143 роки [8, с. 72-75].

Традицію про те, що Граціан був ченцем, започаткував автор «*Summa Parisiensis*» близько 1168 р. [6]. У цій самій «Паризькій сумі» також згадується італійське походження Граціана. Велика увага, приділена ченцям у «Декреті» (справи 16–20), є вагомим доказом на користь твердження «*Summa Parisiensis*». Проте можливо, що Граціан був звичайним каноніком, оскільки їхні права також особливо поважалися в «Декреті» (особливо справа 19). Згідно

з деякими попередніми глосами до «Декрету» та дописом Роберта де Торіні в «Хроніконі», Граціан був єпископом. Якщо «батько канонічного права» і був єпископом, то протягом дуже короткого періоду, ймовірно, між 1143 і 1145 роками. [7, с. 105–128]. Можна стверджувати, що викладацька діяльність і єпископське служіння не сприяли визнанню Граціана сучасниками. Скупі особистісні відомості є доказом того, що ні за життя, ні після смерті він не користувався славою та авторитетом.

Каноністи після 1150 року ніколи не писали так, ніби Граціан ще жив. Оскільки його робота над «Декретом» закінчилася приблизно в 1140 р., Граціан, ймовірно, помер між 1140 і 1150 роками. «Сумма» Руфіна, написана близько 1164 р., говорить про Граціана як про померлого. Граціан залишив свій твір незавершеним, оскільки в третій частині немає його коментарів. Цей факт також є твердим доказом припущення, що Граціан не міг завершити «Декрет» у тому вигляді, в якому він поширювався після 1145 року.

Період близько 1140 року розглядається дослідниками як ймовірна дата завершення роботи над трактатом, оскільки канони Другого Латеранського собору 1139 р. складають останню групу джерел. Оскільки А. Вінрот довів, що Граціан склав «Декрет» в два етапи, перший з яких міг бути завершений близько 1139 р., а остаточне, «вульгатне» оформлення «Декрету» Граціана було завершено лише близько 1145 року [9].

Досі невизначеність щодо безпосередніх джерел Граціана заважала дослідженню того, як каноніст змінював або редагував тексти, які включав у свій «Декрет». Визначення безпосередніх джерел Граціана у окремих розділах твору привело до висновку, що він не використовував усі свої джерела одночасно. Цей висновок змусив припустити, що існують етапи композиції. Вирішальний поворот у цій дискусії відбувся нещодавно з відкриттям першої редакції «Декрету» А. Вінротом [9]. Перша редакція зберіглася в декількох рукописах. Текст Граціана в цих рукописах раніше тлумачився як аббревіатура (скорочена версія основного тексту). А. Вінрот довів, що це попередня версія «Декрету». Його дослідження підтверджує використання «Панормії», «Трипартити», Ансельма з Лукки, «Полікарпа» та «Збірки в трьох книгах» як головних джерел Граціана. Наявність двох редакцій тексту дозволяє чіткіше визначити послідовне використання джерел Граціаном.

Здається, що «Панормія» Іво була першим уривком, за нею йшли «Полікарп» і «Трипартита», причому «Збірник у трьох книгах» використовувався переважно в кінці «Декрету». У першій редакції дуже часто відсутні канони з «Трипартити» та «Збірки в трьох книгах».

Перша редакція твору включала близько 1860 розділів. Відношення першої та другої редакцій тексту виявляються складними. Всі рукописи першої редакції були доповнені додатковими текстами. Друга редакція в окремих випадках це розширений зразок першої редакції, в інших випадках суттєвих змін не відбулося. Друга редакція включала приблизно 3800 розділів і була створена в Болоньї до 1150 року, ймовірно, іншими вченими. Вона зазнала подальших, більш незначних змін в XII столітті, перш ніж стати стандартною версією. Друга редакція не походить від автентичного, чітко встановленого архетипу. Можливо, це пояснює відмінності в послідовності розділів. Випадки неузгодженості між коментарями Граціана (*dicta*) та текстами «Декрету» значною мірою є результатом другої редакції. Структура коментарів була по суті розроблена для першої редакції: вони дуже різняться за довжиною від кількох до кількох сотень слів. Улюбленим методом Граціана для вирішення розбіжностей у його джерелах було роз'яснення різних смислів одного терміну. Коментарі, вставлені у другій редакції, зазвичай довші і дуже ретельні. За думкою П. Ландау, вони відповідають типу «сум», являють собою невеличкі роз'яснювальні трактати.

«Декрет» Граціана поділяється на три основні частини, кожна з яких, у свою чергу, побудована по-різному. Перша частина трактату поділена на 101 розрізнення (*distinctiones*), які, після вступу до доктрини правових джерел (розрізнення 1–20), насамперед розглядають висвячення та обрання священнослужителів. Розрізнення з 81 по 101 містять додаткові тексти та доповнення до вже розглянутих тем, а сам Граціан описав їх як «епілог» до першої головної частини. Більшість основної структури тексту була присутня вже в першій редакції, хоча перша частина ще не була поділена на 101 розрізнення. Граціан організував другу частину в тридцять шість тематичних *causae* («випадків»), кожна з яких поділена на від двох до одинадцяти питань. «Трактат про покаяння» («*De penitentia*»), становить третє питання 33 «випадку»; її розділили на сім розділів, ймовірно, одночасно з першою частиною. Гра-

ціан не впорядковував «*causae*» відповідно до систематичного плану, але для судових справ (*causae*) можна визначити ключові проблеми. Зміст другої частини – церковно-правові питання. На початку Граціан розглядає юридичні проблеми священнослужителів (випадки 1–6); наприкінці, проблеми мирян (випадки 27–36), і основним предметом тут є шлюбне право. Детальний аналіз перешкод для шлюбу, представлений Граціаном, став основою канонічного шлюбного права. В свій «трактат про шлюбне право» він вставив «трактат про покаяння» («*De penitentia*»). Третій розділ має назву «*De consecratione*» (він був відсутній в першій редакції «Декрету»). В цьому розділі немає коментарів Граціана, тому деякі дослідники вважають, що ця частина «Декрету» залишилась незавершеною. Пізніше в XII столітті до тексту було додано кілька нових розділів. При цьому деякі дублікати були скасовані.

Висновки. Граціан був першим каноністом, який викладав канонічне право в академічному середовищі, майже напевно в Болоньї. Щодо життя Граціана, дослідники змушені спиратися на припущення, оскільки більшість традиційних уявлень стосовно його біографії походять із XIII ст. або навіть пізніше. Викликають сумніви його місце народження, чернецтво або священство, наявність єпископського сану, період викладання в Болонському університеті тощо. Якщо «батько канонічного права» і був єпископом, то протягом дуже короткого періоду. Можна стверджувати, що викладацька діяльність і єпископське служіння не сприяли визнанню Граціана сучасниками. Скупі особистісні відомості є доказом того, що ні за життя, ні після смерті він не користувався славою та авторитетом.

Зовсім інша судьба чекала на головний твір Граціана – один з найбільш копіюваних рукописів доби Середньовіччя. Граціанова «Згода розбіжних канонів» є своєрідним підсумком розвитку права християнської Церкви за перші одинадцять століть її існування. Зміст і методологія трактату Граціана сформували ядро західної правової традиції. Твір Граціана вирізняється з ранніх канонічних збірників розлогіми коментарями (дікта), в деяких випадках вони перетворилися на невеликі трактати. Завдяки цим коментарям робота набула характеристик

підручника, забезпеченого безліччю джерел. За коментарями Граціана чітко видно коло ідей. Він не запозичував механічно рішення з суперечливих джерел, а робив у своїх дікта чіткі висновки. Перехресні посилання в коментарях на інші частини «Декрету» показують, що він від початку задумувався як єдиний твір. Помітна залежність коментарів Граціана від Біблії засвідчує, що він мав сформований християнський світогляд, був глибоко проникнутим у теологію. Діалектична аргументація Граціана в його коментарях дає можливість говорити про нову юридичну науку з XII століття.

Список використаної літератури:

1. Kuttner S. Graziano: l'uomo e l'opera // *Studia Gratiana*. 1953. – Vol. 1. – P. 17–29.
2. Noonan J.T. Gratian Slept Here: The Changing Identity of the Father of the Systematic Study of Canon Law // *Traditio*. 1979. – Vol. 35. – P. 145–172.
3. Mesini C. Postille sulla biografia del Magister Gratianus, padre del Diritto Canonico // *Apollinaris*. 1981. – Vol. 54. – P. 509–537.
4. Metz R. Regard critique sur la personne de Gratien, auteur du Décret (1130-1140), d'après les résultats des dernières recherches // *Revue des sciences religieuses*. 1984. – Vol. 58. – P. 64–76.
5. León E. de La biografia di Graziano // *La cultura giuridico-canonica medioevale: premesse per un dialogo ecumenico / publ. E. de León, N. Álvarez de las Asturias*. – Milano: Giuffrè, 2003. – P. 89–107.
6. Landau P. Gratian and the Decretum Gratiani // *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX / eds. W. Hartmann, K. Pennington*. – Washington: The Catholic University of America Press, 2008. – P. 22–54.
7. Winroth A. Where Gratian Slept: The Life and Death of the Father of Canon Law // *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. 2013. – Bd. 99. – S. 105–128.
8. Murano G. Gratiano e il Decretum nel secolo XII // *Rivista Internazionale di Diritto Comune*. 2015. – Vol. 26. – P. 61–139.
9. Winroth A. *The Making of Gratian's Decretum*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – XVI, 245 p.

Sanzharov V. A. Gratian and his Work “*Concordia Discordantium Canonum*”: Legal Renaissance in Western Europe in the 12th Century and Canon Law

The article is devoted to the analysis of the current state of the study of Gratian's personality and his work, the main stages of the composition of the text “Concordia discordantium canonum”. Gra-

tian was the first canonist to teach canon law in an academic setting, almost certainly in Bologna. Regarding the life of Gratian, researchers are forced to rely on assumptions, since most traditional ideas about his biography come from the 13th century or even later. His place of birth, monasticism or priesthood, presence of episcopal rank, period of teaching at the University of Bologna, etc. are in doubt. If the 'father of canon law' was a bishop, then for a very short period. It can be argued that the teaching activity and episcopal service did not contribute to the recognition of Gratian by his contemporaries. Meager personal information is proof that he did not enjoy fame and authority either during his life or after his death.

A completely different fate awaited Gratian's main work - one of the most copied manuscripts of the Middle Ages. It has been established that Gratian's "Concordia discordantium canonum" is a kind of summary of the development of the law of the Christian Church during the first eleven centuries of its existence. The content and methodology of Gratian's treatise formed the core of the Western legal tradition. It is noted that Gratian's work is distinguished from early canonical collections by extensive commentaries ('dicta'), in some cases they turned into small treatises. Thanks to these comments, the work acquired the characteristics of a textbook, provided with many sources. Cross-references in the commentaries to other parts of the "Decretum" show that it was conceived as a single work from the beginning. According to the author, the noticeable dependence of Gratian's comments on the Bible proves that he had a formed Christian worldview and was deeply immersed in theology. It is concluded that Gratian's dialectical argumentation in his commentaries makes it possible to talk about a new legal science from the twelfth century.

Key words: Canon Law, Corpus Iuris Canonici, Gratian, Decretum, Twelfth Century, Jurisprudential Renaissance.